

In deze rubriek gaat het om verhalen over en/of reflecties op de ervaring met methodische, praktische, politieke, morele en wie weet esthetische problemen waar onderzoekers in de praktijk mee te maken krijgen. Redacteuren voor deze rubriek zijn AnneLoes van Staa: a.van.staa@hro.nl, Willemijn Krebbekx: willemijnkrebbekx@gmail.com en Rilke Mahieu: rilke.mahieu@uantwerpen.be.

Klinkende meerstemmige verhalen

*Monique Bussmann, Chris Kuiper & Alexander Maas**

Wat komen we in narratief onderzoek te weten als we luisteren naar de verschillende innerlijke stemmen van de verteller die samen één verhaal vertellen en hoe deze stemmen klinken? Een onderzoek naar de verhalen van zorgmedewerkers in de ouderenzorg over hun levensloop en loopbaan en over wat er voor hen in het werk echt toe doet. Wat valt er te leren, luisterend naar deze verhalen, voor het arbeidsmarktgerelateerde organisatiebeleid?

Inleiding

Het aandeel van de gezondheidszorg in de economie blijft voorlopig toenemen en ook het arbeidsmarktaandeel van de gezondheidszorg zal de komende jaren blijven stijgen totdat in 2030 de zorg 20 procent van de beroepsbevolking op zal eisen. Dit staat te gebeuren, terwijl de beroepsbevolking juist afneemt en de sector verpleeg- en verzorgingshuizen van alle zorgsectoren het minst aantrekkelijk wordt gevonden (SCP, 2012). Dit betekent dat de toekomstige bemensing van de ouderenzorg zowel van de overheid als van de zorgorganisaties niet alleen een grote inspanning, maar ook veel creativiteit zal vragen. In het licht van deze kwestie wordt een onderzoek uitgevoerd met als titel: 'Meerstemmigheid in de loopbaanverhalen van zorgprofessionals in de ouderenzorg en de weerklink ervan in de zorgorganisatie. Een bijdrage aan de arbeidsmarktproblematiek in de ouderenzorg'.

Het onderzoek is een promotieonderzoek van de Universiteit voor Humanistiek, wordt uitgevoerd door het Kenniscentrum Zorginnovatie van de Hogeschool Rotterdam en vindt plaats bij Laurens, een Rotterdamse ouderenzorgorganisatie.

* Drs. Monique Bussmann is senior onderzoeker bij het Kenniscentrum Zorginnovatie van de Hogeschool Rotterdam en buitenpromovendus bij de Universiteit voor Humanistiek. E-mail: busmb@hr.nl. Dr. Chris Kuiper is lector Participatie bij het Kenniscentrum Zorginnovatie van de Hogeschool Rotterdam en lid van de bestuursraad van Horizon Jeugdzorg en Speciaal Onderwijs. E-mail: c.h.z.kuiper@hr.nl. Prof. Dr. Alexander Maas is bijzonder hoogleraar Humanisering en verandering van de zorg aan de Universiteit voor Humanistiek en universitair hoofddocent aan de Rotterdam School of Management, Erasmus Universiteit Rotterdam. E-mail: a.maas2@uvh.nl.

In dit onderzoek wordt een onconventionele kwalitatieve, narratieve onderzoeksmethode ingezet om een nieuw licht te werpen op wat het werken in de ouderenzorg voor zorgmedewerkers betekent en op het personeels- en arbeidsmarktbeleid in de ouderenzorg. Het bijzondere aan de methodiek is dat ook andere aspecten van het vertellen dan de talige inhoud van de verhalen (bijvoorbeeld de stem en het geluid) in het onderzoek worden betrokken. Het onderzoek bestaat uit een vertelfase waarin de levensloop- en loopbaanverhalen van zorgmedewerkers verzameld worden en een luisterfase. In de luisterfase worden de verhalen van de zorgmedewerkers aan medewerkers van de afdeling Human Resources Management (HRM) voorgelegd als inspiratiebron voor innovatie van het arbeidsmarktgerelateerde organisatiebeleid. Dit artikel beperkt zich tot de theoretische onderbouwing van het begrippenkader en de methodiek van de vertelfase. Later zal de methodiek van de luisterfase worden uitgewerkt.

Theoretische positionering van het onderzoek

Het conceptueel kader waarin begrippen als ‘meerstemmigheid’ en ‘klank’ centraal staan, wordt vanuit verschillende perspectieven, zoals de HRM-theorie, de filosofie en de onderzoeksmethodologie, theoretisch onderbouwd. Deze perspectieven kunnen als afzonderlijke ‘stemmen’ worden opgevat die samen een meerstemmig theoretisch geheel vormen.

♪ *De stem van de HRM-theorie*

In *Meerstemmigheid: organiseren met verschil* (Janssens & Steyaert, 2001) wordt het concept ‘meerstemmigheid’ verwerkt in een vernieuwende opvatting van HRM. Janssens en Steyaert bieden door middel van de uitwerking van ‘een praxis van verschil’ een alternatief voor het gebruikelijke HRM-instrumentarium. Hierbij benaderen zij organisaties als ‘een tekst’ die gelezen en beluisterd kan worden en in dialoog tot stand komt, en die dus meerstemmig is. Zij leggen hierbij een theoretische verbinding met de muzikale betekenis van het concept ‘meerstemmigheid’.

Savickas (2005) heeft een theorie ontwikkeld voor een narratieve methode voor loopbaanbegeleiding. Hierin vormen taal, verhalen en het stem geven aan de verhalen voor mensen het gereedschap om zelf betekenis te geven aan de eigen loopbaan als onderdeel van de levensloop. *Career construction* (loopbaanvorming) en *life design* (levensontwerp) vormen hierbij één geheel. Al vertellend ontstaat een loopbaanautobiografie en ‘componert’ de verteller zijn eigen ‘levensportret’. Op basis hiervan kan iemand vervolgens zelf zijn toekomstscenario’s uitstippelen.

♪ *De stem van de taalfilosofie*

In narratief onderzoek staat taal centraal, die wordt opgevat als middel om een bepaalde werkelijkheid te reconstrueren of om een nieuwe werkelijkheid te construeren. In dit onderzoek wordt de werkelijkheidscreërende kracht van de taal aangewend om in beeld te brengen hoe medewerkers in een ouderenzorgorganisatie hun werkelijkheid al vertellend en luisterend zelf creëren.

♪ *De stem van de narratieve en levenskunstfilosofie*

Narratief onderzoek maakt gebruik van verhalen, ofwel talige beschrijvingen van een opeenvolging van gebeurtenissen die zich op een bepaalde manier tot elkaar verhouden en waaraan de verteller zelf betekenis geeft. Een verteller switcht bij het vertellen regelmatig van positie, bijvoorbeeld als direct betrokkene of als observator van de gebeurtenis. Deze posities worden in dit onderzoek als ‘stemmen’ aangeduid en het geheel van deze innerlijke stemmen als ‘meerstemmigheid’. De narratieve filosofie laat zien hoe verhalen de werkelijkheid kunnen creëren en wat de relatie is tussen verhalen en onze individuele, culturele en professionele identiteitsvorming.

In narratief onderzoek vormt het levensverhalenonderzoek een specifieke categorie. Ook een levensverhaal kan worden opgevat als een reconstructie van ‘de werkelijkheid’ van het geleefde leven of, zoals in dit onderzoek, als een creatieve en meerstemmige constructie die afhankelijk is van de betekenissen die de verteller op het specifieke vertelmoment aan de levensgebeurtenissen geeft. De filosofie van de levenskunst geeft antwoorden op de vraag hoe en waarom de mens een eigen levensverhaal construeert.

♪ *De stem van de filosofie van het luisteren*

Vertelde verhalen zijn altijd bedoeld om te worden beluisterd, maar de luisteraar en verteller zijn niet te scheiden. De verteller luistert immers al vertellend naar het eigen verhaal en de luisteraar maakt al luisterend zijn eigen constructie en wordt daarmee ook verteller. Het vertellen van verhalen kan daarom worden beschouwd als een meerstemmige *performance*, een gebeurtenis waarin zowel de *performer* als het publiek een actieve en creatieve rol heeft en ook de gebeurtenis zelf iets teweegbrengt, een nieuwe werkelijkheid creëert. Om dit uit te werken kunnen we putten uit de filosofie van het meerstemmig luisteren.

♪ *De stem van de stem- en muziekfilosofie*

Ten slotte is er ook een stem die klank geeft aan het verhaal, die de woorden voortbrengt. De stem kan hierbij worden opgevat als ‘een innerlijke stem’ die in een dynamische machtsbalans met de andere stemmen een deel van het verhaal laat horen. De politieke en emancipatiefilosofie heeft voor deze meerstemmige benadering van verhalen de basis gelegd.

Een verteld verhaal heeft echter ook in letterlijke zin een stem, de stem die voortgebracht wordt door een lichamelijk orgaan dat de woorden laat klinken en belichaamt en de betekenis van de woorden ondersteunt. Deze stem kan ook betekenisvolle klanken voortbrengen, die we geen woorden noemen, maar ‘geluid’, ‘klank’ of zelfs ‘muziek’. Het luisteren naar de klank van de stem kan de luisteraar helpen allerlei differentiaties te ontdekken in de betekenis van de tekst. Het luisteren naar de betekenis van klanken vereist een zekere ontvankelijkheid voor intuïtieve, emotionele of belichaamde vormen van kennis. Voor dit ‘ongetletterd luisteren’ kan worden geput uit de stem- en muziekfilosofie.

♪ *De stem van de onderzoeksmethodologie*

In dit onderzoek is gekozen voor een narratieve benadering (Riessman, 2008). Het gaat immers om een zoektocht naar de betekenissen die de zorgmedewerkers zelf aan hun leven en werk geven en om de inzichten die HR-medewerkers ontwikkelen door naar de verhalen te luisteren. In overeenstemming met het conceptueel kader waarin de begrippen ‘meerstemmigheid’ en ‘klank’ centraal staan, is gekozen voor een specifieke vorm van narratief onderzoek, namelijk *voice-centered research*. In *voice-centered research* (Gilligan, Spencer, Weinberg & Bertsch, 2006) worden de meervoudige betekenissen die deelnemers aan hun ervaringen geven en coherenties hierin als stemmen aangeduid, die zich onderling in een dynamische machtsbalans tot elkaar verhouden. Ten slotte zullen elementen van de muzikale vorm van *arts-based research* (Leavy, 2009; Barone & Eisner, 2012) worden toegepast om te exploreren of ook niet-tekstuele data en werkvormen (klank en muziek) in het onderzoek tot een dieper inzicht in de vraagstelling leiden en wetenschappelijk te verantwoorden zijn. Hierbij is voor muziek gekozen omdat muziek net als een verhaal een tijd- en klankdimensie heeft.

De deelnemers en hun context

Het onderzoek vindt plaats bij Laurens, een grote ouderenzorgorganisatie in Rotterdam. Op basis van *purposeful sampling* zijn 25 zorgmedewerkers geselecteerd. Met de deelnemers wordt individueel een narratief interview gehouden over de samenhang tussen de levensloop en de loopbaan. Vervolgens nemen zij deel aan een focusgroep in de vorm van een ‘vertel- en zangworkshop’, waarin de betekenis van het werk in de ouderenzorg centraal staat. Vervolgens doet het volledige team van personeelsadviseurs (n=27) mee aan een focusgroep die de vorm heeft van een ‘creatieve luister- en inspiratieworkshop’ en waarvoor de verhalen van de zorgmedewerkers de input vormen. In alle situaties worden tevens muzikale werkvormen als elicitatietechniek toegepast.

Het vertellen van de verhalen in drie stappen

De tijdlijn

In het eerste deel van het individuele interview geven de deelnemers een chronologische beschrijving van hun levensloop en loopbaan met behulp van een tijdlijn aan de hand van de vragen: ‘Welke gebeurtenissen, ervaringen en besluitmomenten in je leven zouden er, zoals je er nu naar kijkt, mee te maken kunnen hebben dat je nu in de ouderenzorg werkt?’ en ‘Wil je het verhaal bij die gebeurtenis, die ervaring of dat besluitmoment vertellen?’

Het career construction interview

Voor het tweede deel van het interview wordt gebruik gemaakt van een met een (muzikale) vraag uitgebreide variant van het *career construction interview*, ontwikkeld door Savickas op basis van zijn *career construction theory*. Voor deze interviewmethode is gekozen omdat ook in het *career construction interview* gebruik

Tabel 1: Interviewschema career construction interview

Interviewvraag	Achterliggende vraag	Voorbeeldcitaat uit de transcripties
Wie waren vroeger je rolmodellen? Kun je ze beschrijven?	Wie wil je zijn?	'Ik had bewondering voor de Unifill-soldaten in Libanon, ik hield daar ook een plakboek van bij. Ik vond wat ze deden stoer, zo ver weg gaan van je eigen land, alles achter je laten, doodgeschoten kunnen worden voor de vrijheid van anderen, dat risico nemen (...).'
Wat zijn je favoriete tijdschriften of televisieprogramma's? Kun je een beschrijving geven?	Welke omgeving spreekt je aan?	'Ik kijk graag naar een interessante quiz zoals Twee voor Twaalf waar interessante vragen gesteld worden en filmpjes vertoond worden. Ik toets zo mijn eigen kennis aan die van anderen (...).'
Wat is je favoriete boek of film? Waar gaat dat boek of die film over?	Aan welk plot spiegel je jezelf?	'Ik herinner me een boek dat gaat over het dagelijkse werkelijkheid, de menselijke kant van het verzet in de 2 ^e WO in Zuid-Frankrijk. In het verhaal wordt duidelijk dat verzetstrijders geen perfecte helden zijn, maar ook hun twijfels, angsten en fouten hadden, mensen zijn van het mooiste tot het lelijkste (...).'
Wat is je levensmotto?	Welk advies geef je jezelf in het leven?	'Mijn motto is "Behandel mensen zoals jezelf behandeld wil worden". Daarom probeer ik altijd het goede te doen.'
Wat zijn drie vroege jeugdherinneringen? Kun je deze herinnering titel geven?	Wat zijn je primaire drijfveren?	'De kop boven mijn herinnering is "Wat een krenge, een pijnlijke ervaring". Ik ben de grootste van de klas en daarom sta ik met gym achteraan, bij de jongens. Eén van de meisjes die mij altijd "bolle" noemt doet tijdens de gymles mijn kleren aan die natuurlijk veel te groot voor haar zijn.'
Toegevoegde vraag: wat is je favoriete lied/muziekstuk/geluid? Waarom deze keuze?	Wat vertelt je muzikale emotie je intuïtief?	'Ik hou vooral van Simply Red. Die muziek vormt een rode draad in mijn leven. Ik word er rustig en gelukkig van. Het raakt me, het komt bij me binnen. Luisteren naar deze muziek is voor mij een bepaald soort verwerking van wat ik overdag op mijn werk heb meegemaakt.'

wordt gemaakt van een combinatie van narratieve en elicitatietechnieken. De muzikale vraag werd toegevoegd om de verhalen ook in muzikale zin te laten klinken en zo het vertellen en luisteren te verdiepen.

Na het interview ontvangen de deelnemers de transcriptie, inclusief een door de onderzoeker gecompriëerde versie van hun verhaal met de vraag om de gecompriëerde versie van het verhaal te verifiëren en eventueel wijzigingen in de tekst aan te brengen. Bij de transcriptie en de gecompriëerde versie van hun verhaal krijgt iedere deelnemer tevens een persoonlijke muzieksuggestie van de onderzoeker. De onderzoeker kiest dit muziekstuk al associërend na het verhaal van de zorgmedewerker beluisterd te hebben. Aan de deelnemers wordt tevens gevraagd wat het interview hun persoonlijk heeft opgeleverd.

♪ **De stem van de zelfkennis:** *Ik had nooit het idee dat de zorg een roeping voor mij is of zo. Ik ben toevallig in de zorg terechtgekomen. Maar na het interview had ik wel een beetje het idee, van: "Ik zit in de zorg wel meer op mijn plaats dan ik eigenlijk zelf had gedacht." Het is niet helemaal toevallig dat ik in de zorg terecht ben gekomen. Het heeft mij wel wat opgeleverd, zeg maar. En ook dat ik van bepaalde dingen weet waarom sommige dingen niet gelukt zijn.*

♪ **De stem van het rolmodel:** *Ik had wel het gevoel dat ik eindelijk eens goed kon vertellen waarom ik dit werk doe en wat ik er ook mee wil doen, wat ik ook in de omgeving en bij collega's wil bereiken door mijn manier van doen te laten zien. Dat heeft het interview mij wel gebracht eigenlijk.*

♪ **De stem van het zelfadvies:** *Het interview heeft me echt laten zien wat het leven van mij heeft gemaakt. Er kwam naar voren dat ik iemand ben die graag voor andere mensen wil zorgen en daardoor vaak mezelf vergeet. Daar moet ik dus meer op letten.*

♪ **De trotse stem:** *Ik vond het interview heel erg leuk, en dat maakte ook dat ik dacht aan het eind van het interview: 'Ik heb meer gedaan dan dat ik zelf had bedacht dat ik zou doen, in mijn leven en in mijn werk ...' Dat ik me bewust werd van alle dingen die ik gedaan had tot nu toe. Dat vond ik erg leuk.*

♪ **De emotionele stem:** *De muziek erbij, er zat emotie in, het doet wat met je. Je kijkt heel bewust naar jezelf vanaf kind zijn tot waar je nu staat.*

Figuur 1: De stemming van de respondenten na het career construction interview (citaten)

Focusgroep in de vorm van een vertel- en zangworkshop

In de 'vertel- en zangworkshops' vertellen de zorgmedewerkers over de betekenis die het werk in de ouderenzorg voor hen heeft. Deze workshops worden begeleid door een 'stembevrijder' (Stembevrijders, 2013) en een pianist. Een 'stembevrijder' laat wie dat wil de vreugde van het zingen beleven, omdat ieder mens kan zingen. De deelnemers vertellen elkaar verhalen naar aanleiding van de vragen 'Wat heb je nodig om in het werk het beste uit jezelf te halen?', 'Wil je het verhaal vertellen van een recente gebeurtenis op je werk waarover je zou willen klagen?' en 'Wil je een recente ervaring in het werk beschrijven die je veel voldoening gaf?' De deelnemers vertellen de verhalen in tekst, maar laten vervolgens ook in klank horen hoe zij de verschillende situaties ervaren hebben, door al improviserend met pianobegeleiding over hun ervaringen te zingen. Van de workshop worden audio-opnames en transcripties gemaakt.

Het luisteren naar de verhalen in drie stappen

De luisterfase, die in een vervolgartikel zal worden uitgewerkt, bestaat uit drie onderdelen. Het eerste onderdeel bestaat uit een focusgroep in de vorm van een 'creatieve luister- en inspiratieworkshop'. In deze workshop voor HR-medewerkers worden de verhalen die de zorgmedewerkers verteld hebben als inspiratiebron ingezet om de HR-medewerkers op nieuwe ideeën te brengen voor het arbeidsmarktgerelateerde organisatiebeleid. Ook aan deze workshop worden

Wat heb je nodig om in het werk het beste uit jezelf te halen? En wat is de kern?   <i>'Ik heb een werkomgeving nodig waarin ik me veilig voel, waarin ik goed mijn werk kan doen, collega's heb die ook betrokken zijn en die mij het gevoel geven dat ik mijzelf kan zijn onder alle omstandigheden. Hiermee bedoel ik dat als ik een keer een rottag heb of als bewoners niet aardig zijn, ik het prettig vind dat ik toch mijzelf kan zijn en dat mijn collega's me daarin ondersteunen. De hele werkomgeving bepaalt mijn werkvreugde. Wat de kern hiervan is? Voor mij is het makkelijk. Dat is "veiligheid". Als ik iets wil bereiken dan moet er veiligheid zijn. Ik heb een veilige omgeving nodig om mijn werk goed te doen.'</i>
Kun je over een recent mooi moment op je werk vertellen? En hoe klinkt dat dan?   <i>'Een zorgvrager wilde een dag van tevoren iemand niet naar binnen laten. En de volgende dag had ik de mevrouw op mijn route. Mevrouw heeft lichamelijke, maar ook wel psychische klachten. Ik was bij de mevrouw. Ik mocht haar wel wassen ... Mevrouw draaide om en heeft me omhelsd, terwijl het een persoon met een moeilijk karakter is. Dan geeft het mij het gevoel dat ik heel goed met mensen overweg kan. Dat heeft ze toen ook gezegd, haar man ook: "Waarom lukt het jou wel? Waarom hebben we dat gevoel wel bij jou?" En dat gaf me ook wel de kracht, van: "Oké, dat hoor ik heel vaak. Dus, ik moet er gewoon in geloven, dat ik toch wel met iedereen overweg kan." Dat geeft mij een heel fijn gevoel.'</i>
Kun je een recent klaagmoment op je werk beschrijven? En hoe klinkt dat dan?   <i>'Ik word eerder stil van dingen. Als het echt mijn gevoel betreft dan word ik daar heel stil van ... Er was een situatie ... dat een meneer heel erg ziek was. Ik wilde hem 's ochtends helpen. Hij was echt heel ziek en hij had de hele nacht geen water gehad. Hij had echt verschrikkelijke droge lippen. Hoe kan dat?! Ik word daar gewoon echt stil van. Ik kan dat gewoon niet begrijpen. Het was echt zo. Dan heb je echt zoiets van: "Wat moet ik hiermee?" Een frustratiegevoel, onmacht. Want dit kun je niet veranderen. Je kunt niet dag en nacht bij iemand zitten. Zelf zou je het nog het liefste doen. Dan blijf ik zelf maar. Maar dat gaat natuurlijk niet.'</i>
Wat vond je van de workshop?   <i>'Wat ik heel erg bijzonder vind is dat we met elkaar de veiligheid, openheid en kwetsbaarheid durfden te delen. In het begin van de middag gaf ik al aan dat ik het een beetje zweverig vond. Maar ik moet daar nu toch eigenlijk op terug komen. Vandaag heb ik geleerd naar mezelf te kijken. Elke klank die je zelf uitbrengt is iets van jou en is ook iets moois. Wat een ander er ook van vindt. Ook bijzonder dat je de klanken van andere medewerkers daardoor ook gaat waarderen. Iedere medewerker heeft een klank die voor hem ook belangrijk kan zijn, zonder dat je daar een oordeel aan geeft. Ik vind het echt heel bijzonder. Bedankt daarvoor. Dat we dit mochten krijgen van jullie. Ja, ik kreeg ook de slappe lach, maar op een gegeven moment moet je het ook voelen en toelaten.'</i>

Figuur 2: Citaten uit de vertel- en zangworkshop voor zorgmedewerkers

muzikale elementen toegevoegd. Een reflectiedagboek van de onderzoeker vormt het tweede onderdeel. In dit dagboek schrijft hij zijn eigen verhaal over de samenhang tussen zijn levensloop en loopbaan, met als doel zijn predisposities ten opzichte van de verhalen van de zorgmedewerkers zo goed mogelijk in beeld te krijgen. Dit verhaal vormt het begin van een reflectielogboek dat hij gedurende het hele onderzoek bijhoudt. Het derde onderdeel van de luisterfase bestaat uit een kwalitatieve analyse van al het verzamelde materiaal. Voor de analyse van de verhalen zal onder andere gebruik worden gemaakt van een variant op *the Listening Guide* van Gilligan (*voice-centered research*) en voor de analyse en interpretaties op klankniveau van de ABR-methode *Musical Portraiture* van Jenoure (2002). Een componist zal de onderzoeker hierbij terzijde staan.

Zo kan uiteindelijk antwoord worden gegeven op de vraag of het luisteren naar meerstemmigheid en klank in de levensloop- en loopbaanverhalen van zorgmedewerkers in de ouderenzorg in het arbeidsmarktgerelateerde organisatiebeleid kan weerklinken.

Literatuur

- Barone, T. & Eisner, E. (2012). *Arts based research*. Los Angeles, CA: Sage Publications.
- Gilligan, C., Spencer, R., Weinberg, M.K., & Bertsch, T. (2006). On the Listening Guide: a voice-centered relational method. In S.N. Hesse-Biber & P. Leavy (Eds.), *Emergent methods in social science*. pp. 253-272. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Janssens, M. & Steyaert, C. (2001). *Meerstemmigheid: organiseren met verschil*. Assen: Van Gorcum.
- Jenoure, T. (2002). Sweeping the temple: a performance collage. In C. Bargley & M.B. Cancienne (Eds.), *Dancing the data* (pp. 73-89). New York, NY: Peter Lang.
- Leavy, P. (2009). *Method meets art. Arts-based research practice*. New York: The Guildford Press.
- Riessman, C. (2008). *Narrative methods for human sciences*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Savickas, M. (2005). Career construction theory. In S. Brown & R. Lent (Eds.), *Career development and counseling. Putting theory and research to work*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- SCP (2012). *VeVeRa-IV. Actualisatie en aanpassing ramingsmodel verpleging en verzorging 2009-2030*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stembevrijders (2013). Op 27 mei 2013 geraadpleegd via www.stembevrijders.nl/index.php/wat_is_stembevrijding/.